

BARTHA ESZTER

Az NDK mint elbukott „munkásállam”?

A német múltfeldolgozás néhány tanulsága

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.1>

Bevezetés

1990-ben Stefan Heym, ismert keletnémet író és a kommunista rezsim elkötelezett kritikusa, szarkasztikusan úgy minősítette az NDK történetét, mint amely nem lesz több, mint egy lábjegyzet a világtörténelemben.¹ Ha csak a publikált művek mennyiségét nézzük, emiatt nem kell aggódnunk. Thomas Lindenberger, a diszciplína egyik kiemelkedő kutatója 2014-ben több mint 60 000-re tette az NDK történetével foglalkozó, az újraegyesítés óta eltelt időszakban megjelent munkák számát.² Ebbe persze beleszámolt minden műfajt a népszerűsítő irodalomtól a nosztalgikus célokat is (ki)szolgáló visszaemlékezésekig. De a tudomány művelőinek sem volt okuk panaszra: csak 1994-ben nyolcszáz (!) kutatási projektet indítottak az NDK történetének újraírására,³ illetve több kutatóintézet is kifejezetten ez-

* A tanulmány megírását az NKFIH-OTKA K_120010 sz. projektje támogatta.

¹ Idézi Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground to a footnote to history? Labour history in divided and unified Germany. *European Review of History*, 2018/1. 61. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1376618>

² Thomas LINDENBERGER: Experts with a cause: A future for GDR history beyond memory governance and Ostalgie in unified Germany. In: Maria TODOROVA–Augusta DIMOU–Stefan TROEBST (eds.): *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Central European University Press, Budapest, 2014. 29. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633860328-004>

³ Catherine EPSTEIN: East Germany and its history since 1989. *The Journal of Modern History*, 2003/3. 647. DOI: <https://doi.org/10.1086/380240>

zel a profillal működött. Példaként említem a sokáig a hidegháborús ideológiát preferáló drezdai Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschungot (Hannah Arendt Totalitarizmus Kutató Intézet), a müncheni Institut für Zeitgeschichte (Jelenkortörténeti Intézet) Potsdamban alapított, meglehetősen konzervatív társintézetét, a hasonló szellemi horizontú, a kifejezetten a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP; német rövidítése: SED) államának elkeresztelt, az NDK kutatására létrejött központot a berlini Freie Universität égisze alatt, vagy a liberális-szociáldemokrata irányultságúnak tekintett potsdami Zentrum für zeithistorische Forschung (Kortárs Történeti Kutatóközpont) intézetét.⁴

Ez a buzgalom persze nem véletlen. A jelenkori német történelemben megkerülhetetlen a *Vergangenheitsbewältigung* fogalma, amely leginkább műtfeldolgozásként fordítható magyarrá. Ez eredetileg a náci múlt feldolgozását jelentette, amelyben fontos fordulópontot jelentett egyrészt az 1960-as évek és a nyugat-európai újbaloldal megszületése, másrészt az, hogy a hidegháború végével még kiélezettebben fogalmazódtak meg a „kisemberek” felelősségével foglalkozó, a nemzeti önismeretet (is) igencsak fájó szembenézésre kényszerítő kérdések. Csak két eseményt emelek itt ki, amelyek a német társadalom tömegeit szembesítették a hétköznapi diktatúrával, illetve azzal a nehéz kérdéssel, hogyan válhattak a hétköznapi emberek a gyilkolás engedelmes vagy sokszor nagyon is buzgó eszközeivé. Az egyik Daniel Goldhagen *Hitler buzgó hóhérai* című könyvének 1996-os német kiadása.⁵ Nem a könyv kritikájára térek itt ki, hanem annak hivatalos német fogadtatására. Csak az első hónapban nyolcvanezer példány fogyott el a kötetből, és amikor 1997-ben Goldhagen megkapta a *Blätter für deutsche und internationale Politik* folyóirat Demokrácia-díját, Jürgen Habermas mondott köszöntőt, akit a nyugatnémet társadalom élő lelkiismeretének tekintettek az

⁴ Lásd ehhez Stefan BERGER: Former GDR historians in the reunified Germany: An alternative historical culture and its attempts to come to terms with the GDR past. *Journal of Contemporary History*, 2003/1. 63–83. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022009403038001964>

⁵ Az eredeti címe: *Hitler's willing executioners*. Alfred Knopf, New York, 1996.

1980-as évek közepén a náci múlt értelmezéséről lezajlott történészvitatán (*Historikerstreit*) képviselt álláspontja miatt.⁶

A másik esemény az úgynevezett Wehrmacht-kiállítás megnyitása volt Hamburgban 1995 márciusában, amelyet harmincnégy német és osztrák városban több mint egymillióan láttak. A kiállítás már a címével is provokált (*Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, 'A megsemmisítő háború és a Wehrmacht bűntettei 1941–1944'*), hiszen, szemben azzal a mítosszal, hogy „csak” az SS-katonák voltak felelősek a keleti területeken véghez vitt népirtásért, itt középpontba került az egyszerű katonák felelőssége (amelyet persze a rasszista ideológiát a zászlajára tűző rendszer szörnyű gépezete mozgatott). Miközben a kiállítás felháborította a nemzeti érzelmű történészeket és politikusokat, és nagy vitákat generált Németországban, a látogatók pusztja száma is mutatja a náci múlttal való leszámolás, vagy legalábbis a szembenézés igényének fokozott jelenlétét a társadalomban.

A náci múlttal való szembenézés paradox módon még nehezebbé teszi az egységes német történelmi tudat kialakítását a rendszerváltás, avagy a német terminológiában használt „fordulat” (*Wende*) nyomán. A szovjet támogatással létrejött NDK keletkezésétől fogva antifasiszta alapon állt, sőt, többek között éppen arra építette legitimitációját, hogy a keletnémet államban sikeresen lezajlott a náciatlanítás, miközben az NSZK-ban az egykori nácik tömegesen beépültek az új, demokratikus rendszerbe, és többségében elkerülték a felelősségre vonást. Itt most nem foglalkozunk az ideológia és a történelmi valóság értékelésével (miközben az természetesen igaz, hogy az antifasiszta múlt hangoztatása miatt az NDK-ban valóban nem került sor olyan nemzeti önvizsgálatra, mint az NSZK-ban az 1960-as évek után). Annyit azonban fontos megjegyeznünk, hogy az antifasizmus mint *legimitációs ideológia* még akkor is működött, amikor az Erich

⁶ Ehhez lásd Geoff ELEY: The unease of history: Settling accounts with the East German past. *History Workshop Journal*, 2004/57. 175–201.
DOI: <https://doi.org/10.1093/hwj/57.1.175> – A német történészvitáról lásd KARSAI László: A holokauszt és a történészek az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 146–190.

Honecker által büszkén hirdetett jóléti államban már régen nem hittek az emberek. Ennek egy apró példája egy, az újraegyesítést követően lezajlott kutatás kétszázötven ember megkérdezésével a két Németországban. A keletnémetek – főleg az idősebb korosztály – az antifasizmusban látták az NDK legfőbb pozitívumát; sőt, olyan vélemények is akadtak, hogy az NDK-nak köszönhető, hogy ilyen sokáig béke volt Európában.⁷

Miközben a nemzetiszocializmus alaposan megterhelte a nemzeti önismeretet, az NDK bukásával megsokszorozódtak a német *Vergangenheitsbewältigung* feladatai, hiszen most már egy másik diktatúrával is szembesíteni kellett az újraegyesített ország állampolgárait, ami ráadásul éppen a fasizmussal szemben határozta meg önmagát. Az egykori Nyugat-Németország itt kétszeresen is előnyben érezhette magát: egyfelől ők már nyugodt lelkiismerettel állíthatták, hogy szembenéztek a náciizmus tragédiájával (ami az NDK-ban megítélésük szerint elmaradt), másfelől nekik aztán végleg semmi közük nem volt a keletnémet diktatúrához, amellyel az NDK állampolgárainak kellett leszámolniuk.

Az ideológiai leszámolást az újraegyesített országban a nyugatnémetek irányították. A keletnémet intézményi struktúrát és tudományos hálózatot felszámolták; a keletnémet egyetemekről pedig tömegesen távolították el a politikailag megbízhatatlannak ítélt egyetemi oktatókat, kutatókat, tudósokat, akik rossz esetben mind „Stasi-ügynököknek”, jobb esetben szimpla kollaboránsoknak minősültek. A folyamatot számos egyéni tragédia kísérte; itt azonban arra hívnám fel a figyelmet, hogy a keletnémet oktatói és kutatói hálózat lecserélésével egyértelmű állami célkitűzés volt a „kommunizmussal” nemcsak mint politikai gyakorlattal, hanem mint ideológiával való leszámolás is.⁸

A német múltfeldolgozás azonban nemcsak a kommunizmus kriminalizálását vagy démonizálását jelentette (noha a jelenkortörténet-írásban a politikai beállítottságot és célokat sokszor igen nehéz elválasztani a megvalósult szocializmus értelmezésétől –

⁷ Werner WEIDENFELD–Felix Philipp LUTZ: The divided nation: Historical consciousness in post-unification Germany. *German Politics & Society*, 1994/3. 117–145.

⁸ Ehhez lásd Stefan BERGER: I. m.

és ez igaz az angol–amerikai történészekre is).⁹ Számos olyan irányzat, értelmezés is megjelent, amelyek túlmutatnak a sok tekintetben leegyszerűsítő totalitárius felfogáson, amely a sztálinizmus és náciizmus – vagy tágabb értelemben a kommunizmus és a fasizmus – azonosításán alapul, és lényegében ugyanolyan tudományos és erkölcsi megítélés alá helyezi a két rendszert.¹⁰

A totalitarizmus tipikusan hidegháborús ideológia volt, amely abban az időszakban nagylelkű támogatást kapott amerikai kormányzati szervektől, az FBI-tól vagy a CIA-tól – ahogyan azt Abbott Gleason is megmutatta.¹¹ A totalitárius–revizionista vita¹² a sztálinizmus angol–amerikai historiográfiájában még jóval a rendszerváltás előtt, az 1970-es és 1980-as években lezajlott. Ez a vita a revizionisták győzelmével végződött; a totalitáriusok ideiglenesen kiszorultak az akadémiai mainstreamből.¹³ A kelet-európai rendszerváltások után azonban megint nagy keletje lett a világot a „jó” demokráciák és a „gonosz” diktatúrák szembenállásával magyarázó ideológiáknak, hiszen az új rendszerek éppen a harcos antikommunizmusra építették legitimációjukat. Így, miközben a levéltárak megnyílásával korábban elképzelhetetlen tömegű forrás áll a kutatók rendelkezésére, a Sheila Fitzpatrick által elképzelt „poszt-revizionista” (vagyis egy ideológiai vitákkal terhelt korszakot meghaladó) világ¹⁴ helyett megint sok helyen

⁹ Ehhez lásd Konrad H. JARAUSCH: *The German Democratic Republic as history in united Germany: Reflections on public debate and academic controversy.* *German Politics & Society*, 1997/2. 33–48.

¹⁰ A historiográfiához lásd BARTHA Eszter: *A sztálinizmus a régi és új historiográfiában.* In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–40.

¹¹ Abbott GLEASON: *Totalitarianism. The inner history of the Cold War.* Oxford University Press, New York, 1995.

¹² A „revizionista” kifejezés ernyőfogalom, a név onnan jön, hogy az idetartozó szerzők revideálni kívánták a totalitárius modellt.

¹³ Ehhez lásd Sheila FITZPATRICK: *Revisionism in Soviet history.* *History and Theory*, 2007/4. 77–91. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2007.00429.x>; Viola LYNNE: *The Cold War in American Soviet historiography and the end of the Soviet Union.* *The Russian Review*, 2002/1. 25–34.

DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9434.00203>

¹⁴ Sheila FITZPATRICK: I. m. 91.

visszatértek a hidegháborúból örökölt sztereotípiák, és előtérbe kerültek a totalitárius megközelítések.

Az alábbiakban megkísérlem felvázolni, hogyan zajlott le a német „totalitárius–revizionista” vita az NDK történetírásának vonatkozásában, és milyen alternatív megközelítéseket, szempontokat vetettek fel, illetve dolgoztak ki a kutatók. Mivel az NDK önidentifikációjában igen fontos szerepet kapott – az antifasizmus mellett – a német munkásállam megvalósítása, a tanulmányban külön fejezetben szeretném megmutatni, hogyan termékenyítette meg a mindkét államban igen nagy hagyományokkal rendelkező munkástörténet-írás a revizionista kísérleteket, illetve mennyiben segítette és segíti elő az alternatívakeresést a német munkáskutatás. A tanulmány célja – amellet, hogy be kíván mutatni néhány új megközelítést a keletnémet munkásállam és tágabb értelemben az államszocialista rendszerek meghatározásában, értelmezésében – a munkástörténet-írás új útjainak feltérképezése, illetve annak a kérdésnek a megfogalmazása, hogyan illeszthető bele a munkásállam elbukott kísérlete a globális baloldal történetébe. Az NDK-kutatásban erre vannak tentatív válaszok, vagy legalábbis elindult egy útkeresés egy sajátos „munkásemlekezet” kialakítására. Az már persze más kérdés, hogy a revizionista kutatókon vagy az NDK pozitív oldalait (is) megtapasztaló, lassan eltűnő generációkon kívül lesznek-e ennek az emlékezetnek továbbvivői, örökösei, vagy pedig ezúttal a totalitarizmus kerekedik felül a jelenkori historiográfiában.

Totalitárius diktatúra vagy népállam? Történelem és politika

1989 előtt viszonylag kevesen foglalkoztak NDK-kutatással – ám akik igen, azok semmiképpen nem kerülhették meg a politikát és a két állam legitimációs igényeit.¹⁵ Miközben az államszocializmus története nem értelmezhető a szovjet hatalom és befolyás természetének, mértékének elemzése nélkül, többszörösen igaz ez a német történelemre, ahol a létrejött két állam versengése ön-

¹⁵ Ehhez lásd Catherine EPSTEIN: I. m. 635–636.

magában leképezte a két világrendszer szembenállását. Az NDK nemcsak keményebb diktatúra volt, mint a magyar gulyáskommunizmus, vagy kevésbé elterjedt nevén fridzsiderszocializmus, hanem a propaganda is jóval közvetlenebbül és kendőzetlenebbül működött, hiszen a keletnémet állam egész létét a szocializmus felsőbbrendűségének eszméje igazolta. Tegyük hozzá: a második világháború szörnyűségei után sokan hihettek is abban, hogy a szocializmus elhozza Európa békéjét, mint ahogyan még 1989-ben is sokan az NDK javára írták, hogy 1945 után nem robbant ki újabb nagy háború Németország részvételével vagy akár irányításával.

Az NDK – és persze az államszocializmus – összeomlása egy csapásra véget vetett a keletnémet ideológiai és propagandisztikus erőfeszítéseknek, hogy meggyőzzék a németeket és a világot a szocializmus előnyeiről és magasztosabb céljairól, küldetéséről. A nyugatnémet NDK-szakértők doyenje, a politikatörténész Hermann Weber egyszerűen „szemétnek” titulálta a keletnémet kutatók egész munkásságát, ami nem volt egyéb, mint az NSZEP uralta rendszer történeti legitimációja, az egypárti diktatúra ideológiatörténeti igazolása.¹⁶ Ahogyan fentebb is jeleztem, az áltudományosnak, ideologikusnak tekintett keletnémet tudományos étellel igen hatékonyon leszámolt a győztes nyugatnémet tudományos világ: az intézeti struktúrát eredményesen felszámolták, a keletnémet kutatók tömegeit elbocsátották. Igaz, akadtak kevésbé exponált keletnémet kutatók, akik az NSZEP-rezsim ellenzékéhez sorolták magukat, mégsem kaptak lehetőséget az új rendszerben. Ők megalapították a Független Történészek Egyesületét (Der Unabhängige Historiker-Verband – UHV), amely az NDK történetének egy sajátos keletnémet változatáért szállt síkra. Természetesen az ő megközelítésük sem volt éppen baráti az NSZEP-rezsimhez, sőt az egykori keletnémet ellenzék soraiból sokszor még nyugati társaiknál is harcosabb antikommunisták kerültek ki. Azt azonban hangsúlyozták, hogy az NDK állampolgárai aktívan részt vettek az NSZEP-rezsim lebontásában és a saját történelmük alakításában – szemben a totalitárius mo-

¹⁶ Uo. 635.

dell szélsőséges változatával, amely szerint ezek a rendszerek megszüntetik az ágensséget, vagyis egy totalitárius diktatúrában nincsenek cselekvő emberek, csak tettesek és passzív áldozatok.¹⁷ Sokan közülük azt is hevesen kritizálták, hogy miért a nyugatnémetek írják a keletnémet történelmet – például Ina Merkel, aki keletnémetként is komoly tudományos karriert futtatott be a Humboldt Egyetemen.

Abban azonban mindkét tábor megegyezett, hogy az NSZEP-rezsim megfelelt a totalitárius modell Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski által felállított híres kritériumainak, melyek közül a legfontosabbak: a totalitárius ideológiát hirdető egypártrendszer, a lakosság folyamatos megfélemlítését és terrorizálását sikeresen fenntartó, rettegett titkosrendőrség, a tömegkommunikáció és az erőszakszervezetek feletti monopólium és a központosított tervgazdaság.¹⁸ A totalitárius paradigmát valló kutatók szerint az NSZEP csúcsszerve, a Politbüro irányította a keletnémet politikát és társadalmat, a magánszférát mindenestül gyarmatosította, maga alá gyűrte a mindenható állam, ennél fogva „hagyományos” társadalomtörténetről lényegében ebben a rendszerben nem beszélhetünk. Hasonlóan fontos feltételezés volt, hogy nincsenek igazán törések a diktatúra történetében – vagyis az egész „beszuszakolható” a terror, megfélemlítés, feljelentések, besúgások és kollaboráció meglehetősen egyoldalú narratívájába.

A Stasinak a keletnémet társadalomban játszott, valóban igen jelentős szerepe megerősítette ezt a narratívát.¹⁹ Igaz, a győztes nyugatnémetek ezúttal sem késlekedtek a megtorlással: a Stasi ügynökei és informátorai közül 1997-re hatvanezret elbocsátottak a közszolgálatból.²⁰ Az is igen vitatott kérdés volt, mit lehet kezdeni az ügynökaktákkal: a Stasi-akták esetében feloldották a harminc évre szóló titkosítást. A lelepleződött Stasi-ügynökök

¹⁷ Ehhez lásd Stefan BERGER: I. m.

¹⁸ Ehhez lásd BARTHA Eszter: I. m. 30–32.

¹⁹ A magyar szakirodalomból lásd például SLACHTA Krisztina: A Stasi iratok helye a német nemzeti emlékezetben. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Libri Kiadó, Budapest, 2014. 169–187.

²⁰ Thomas LINDENBERGER: *Experts with a cause*. I. m. 33.

és informátorok igen komoly médiafigyelmet kaptak: érdemes ehhez megnézni *A mások élete* és a *Goodbye, Lenin!* című filmeket, amelyek igen jelentős közönségsikert könyvelhettek el.²¹

Mindez elősegítette a totalitárius paradigma előretörését; ráadásul, ahogyan a bevezetőben is kifejtettem, a náci múlt feldolgozásában a nyugatnémetek méltán érezhették úgy, hogy jelentős eredményeket értek el, és a nemzeti önismeretbe megfelelően beleépítették a „kisemberek” felelősségét a diktatúra kiépüléséért és a népirtások készséges – vagy legalábbis engedelmes – „lebonnyolításáért”. Nem kellett mást tenni, mint egymás mellé rakni a két német diktatúra történetét – ezzel ráadásul beigazolódtott a nyugatnémet kultúrfölény, és a kommunizmus – vagy tágabb értelemben a baloldali gondolat – is súlyos sebet kapott.

Érdemes itt kiemelni Klaus Schroeder nevét, aki igazi keresztes háborút viselt azok ellen, akik megkérdőjelezték a totalitarizmust. Ő alapította meg az NSZEP-állam kutatásának szentelt központot a Freie Universität égisze alatt, és buzgalmában odáig ment, hogy a „Wende” előtt alkotó nyugatnémet kutatók munkásságát is megkérdőjelezte, azzal vádolva őket, hogy engedtek az 1960-as évek baloldali szellemének, és alábecsülték az NSZEP-rezsim terrorját és totalitárius vonásait. Különösen bírálta Peter C. Ludzot és Hartmut Zimmermann, akik az NDK modernségére helyezték a hangsúlyt a totalitárius terror helyett. Schroeder maga ragaszkodott a totalitárius jelzőhöz; szerinte az NDK nem volt más, mint egy késő totalitárius, paternalista és állandó megfigyelésen, a lakosság totális kontrollján alapuló rendszer.²²

Ahogyan Dolores L. Augustine is megjegyzi, számos német politikatörténészre hatott a modell „top-down” szemlélete, az a feltevés, hogy a párt monolit volt, minden hatalom megkérdőjelezhetetlen birtokosa és letéteményese, és a mindenható

²¹ Lásd Thomas Lindenberger értelmezését: Uo. 37–39.

²² Klaus SCHROEDER–Alisch STEFFEN: *Der SED-Staat? Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. Hanser-Verlag, München, 1998. 621–648.; Klaus SCHROEDER: Die DDR – Eine (spät) totalitäre Gesellschaft. In: Manfred WILKE (Hrsg.): *Die Anatomie der Parteizentrale: Die KPD/SED auf dem Weg zur Macht*. Akademie Verlag, Berlin, 1998. 525–562. Hasonló szellemben ír Manfred WILKE: *Der SED-Staat. Geschichte und Nachwirkungen*. Böhlau, Cologne, 2006.

pártvezetők soha nem vették figyelembe a lakosság „inputját” (vagyis lakossági visszacsatolás gyakorlatilag nem is létezett), csak egy elvakult ideológiát követve hajtottak végre a társadalom ellen megbocsáthatatlan bűncselekményeket.²³ A már említett Hermann Weber, noha végül nem volt olyan szélsőséges totalitárius, mint Schroeder, számos munkát szentelt a politikai diktatúrának a fenti „top-down” szemlélet jegyében.²⁴ A szociológus Sigrid Meuschel megpróbált kitörni a „magas politika” fixációjából, és átfogó elemzést írt az NDK társadalmáról, amely gazdasági, társadalmi és kulturális aspektusokat is magába foglalt. Lényegében azonban ő is eljutott a totalitarizmus egy módosított változatáig. Szerinte az NSZEP pártállama egy „leuralt”, alávétett társadalmat hozott létre, miközben felszámolta a társadalom különböző szektorainak autonómiáját, és az élet minden szegletét átítatta a kommunizmus „logikájával”. Ezzel megszüntette a társadalom funkcionális differenciálódását, amelyet Talcott Parsons a modern társadalmak központi jellemzőjének tekintett. Az NDK tehát minden volt, csak nem egy modern társadalom.²⁵ Mások, mint például Eckhard Jesse, annyi engedményt tettek, hogy az NDK hibrid, „autoriter” diktatúra volt, autokrata és totalitárius vonásokkal.²⁶

A diktatúra jellegén azonban ez sem sokat változtatott. A német *Unrechtsstaat* (‘jogok nélküli állam, jogfosztó állam’) kifejezés jól mutatja az NDK mint működő állam *retrospektív* megtagadását, a teljes keletnémet múlt kriminalizálását és totalitarizálását. Ez a totalitárius modell máig tartó öröksége, amelynek politikai tétje a kommunizmus – vagy tágabb értelemben a marxista gyökerű, antikapitalista gondolkör – diszkreditálása, bűnös

²³ Dolores L. AUGUSTINE: The power question in GDR history. *German Studies Review*, 2011/3. 634–635.

²⁴ Ehhez lásd Hermann WEBER: Zum Stand der Forschung über die DDR-Geschichte. *Deutschland Archiv*, 1998/31. 249–257.; Uő: *Die DDR 1945–1990*. Oldenbourg Verlag, Oldenbourg, 2006.

²⁵ Sigrid MEUSCHEL: *Legitimation und Parteiherrschaft: Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR, 1945–1989*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.

²⁶ Eckhard JESSE: War die DDR totalitär? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1994/44. 23. Lásd még ehhez a *German Studies Review* különszámát Wolfgang-Uwe Friedrich szerkesztésében, 1994/3: Totalitäre Herrschaft – totalitäres Erbe.

ideológiaként való beállítása, amelyből csak diktatúra, terror és megfélemlítés származik. Ebben az értelemben a kommunista ideológia felelős a sztálini vagy akár a keletnémet diktatúra áldozataiért, a lakosság ellen elkövetett bűncselekményekért vagy akár csak atrocitásokért. Mindez persze azt a célt is szolgálja, hogy igazolni lehessen a marxizmus elleni hadjáratot, sokszor boszorkányüldözést – hiszen az ilyen ideológiát tüzzel-vassal irtani kell, mielőtt politikai gyakorlattá válik.²⁷ A tét itt nemcsak a német esetben érthető, hanem egész Kelet-Európa viszonylatában – ahol bizony, néhány kivételtől eltekintve, az antikapitalista baloldal mindenhol a perifériára szorult.

A német jogállam szilárdságát és persze az erős baloldali hagyományokat is mutatja, hogy a totalitárius ideológia és hidegháborús sztereotípiák sulykolásán túl megjelentek a régi szóhasználattal revizionista – vagyis a totalitárius modell kritikáján alapuló – megközelítések, értelmezések, irányzatok. Fontos itt kiemelni például a keletnémet *modernitás* fogalmát. Miközben a totalitárius elmélet egy, már szerencsére letűnt, szörnyű diktatúrával, a nácizmussal rokonítja vagy azonosítja a keletnémet államot, a konvergenciaelmélet hívei, mint például a már említett Peter C. Ludz, az 1960-as és 1970-es években éppen hogy az NDK fejlett iparára, modernitására helyezték a hangsúlyt. A „tudományos-technológiai forradalom” – a korszak kedvenc szlogenje – éppenséggel azt az igényt fejezte ki, hogy az NDK mint modern ipari társadalom jelenjen meg a fejlett kapitalista országok, elsősorban persze az NSZK esélyes kihívójaként. A konvergenciaelmélet értelmében a modern ipar megléte egy idő után magától is elindítja a politikai liberalizálás folyamatait – vagyis egy idő után a diktatúra *szükségszerűen* átcsap demokráciába. Ludz például igen pozitív fejleménynek látta a fiatal technokraták felemelkedését az ulbrichti gazdasági reformok nyomán – reményei szerint a modern, jól képzett technokrácia felváltja a megrögzött „pártveteránokat”, akiket csak a politikai megbízhatóság emelt vezető pozícióba.²⁸ Éppen ezért a marxista

²⁷ Lásd ehhez Konrad H. JARAUSCH: I. m. 35–37.

²⁸ Peter Christian LUDZ: *Parteiliten im Wandel*. Westdeutscher Verlag, Cologne–Opladen, 1968.

ideológusok hevesen kritizálták a konvergenciaelméleteket. A keletnémet modernitás, mint ahogyan a konvergenciaelmélet is, persze a végén elbukott, de ez nem jelentheti a keletnémet társadalom bizonyos modern vonásainak (például a jóléti állam vagy a nőpolitika) *retrospektív* megtagadását. Itt érdemes megemlíteni két későbbi revizionista szerző, Katherine Pence és Paul Betts nevét, akik éppen hogy a szocialista modernitásra való törekvést látták a keletnémet társadalmi projektben, amelyre nagymértékben hatottak a felvilágosodás sokszor utópisztikus álmái és az ember tökéletesítésének nemes céljai. Pence és Betts szerint mind az NDK-ban, mind az NSZK-ban nagy szerepet kapott a társadalmi mérnökösödés, és csak a megvalósítás fokozatában voltak különbségek, nem pedig magának a törekvésnek a jellegében.²⁹

Miközben az alternatív modernitás tézise a totalitárius modellnek azt a feltevését támadta, hogy az NDK visszasüllyedt volna valami keleti barbárságba a szovjet befolyás alatt, mások azt az állítást vették bíráló alá, hogy a keletnémet társadalomban tulajdonképpen nem is létezett társadalmi élet, mindent maga alá gyűrt és egyedül irányított az NSZEP. Ralph Jessen teljesen elvetette Meuschel kísérletét arra, hogy az NSZK-ban igen nagy hagyományokra visszatekintő társadalomtörténet örve alatt fellevenítse a totalitárius magyarázatokat. Jessen szerint a társadalom élvezett egy bizonyos autonómiát az NSZEP-diktatúra idején, mint ahogyan az NSZEP által diktált politikának is volt lakossági visszacsatolása, sőt az NSZEP igenis figyelembe vette a lakossági visszajelzéseket, igényeket. A totalitárius diktatúra tehát – még ha az NSZEP azt is kívánta megteremteni – soha nem jelentett totális kontrollt, mert beleütközött az állampárt politikájának nem szándékolt – és előre nem látott – következmé-

²⁹ Katherine PENCE–Paul BETTS (eds.): *Socialist modern: East German everyday culture and politics*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2008. DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.217730>; Lásd még Dolores L. AUGUSTINE: *Red Prometheus: Engineering and dictatorship in East Germany, 1945–1989*. M.I.T. Press, Cambridge, Ma., 2007.

DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/7446.001.0001>

nyeibe, és a „tömegek” akaratóba is.³⁰ Richard Bessel és Ralph Jessen így egyenesen a diktatúra hatáiról, korlátairól beszél (*Grenzen der Diktatur*), amelyek akadályozták az állam, a politika és az NSZEP benyomulását az emberek hétköznapi életébe, a mindennapi élet szöveteibe és struktúrájába.³¹

Itt érdemes megemlíteni még egy fontos vitát. Meuschel tézise szerint az NSZEP nivellálta és homogenizálta a keletnémet társadalmat (*Entdifferenzierung*), ami a szovjet blokk egészében is jellemző tendencia volt. Az NSZEP-diktatúra így elérte, hogy a keletnémet társadalom „elhalt”, és nem volt képes olyan kezdeményezésekre, amelyek függetlenek lettek volna a politikai rezsimtől. Meuschel kritikussai szerint ez természetesen az NDK társadalmának súlyosan eltorzított képe, amely lebecsüli a kollektív vagy egyéni tiltakozásokat, ellenállást. A szintén szociológus Detlef Pollack szerint Meuschel „elfeledkezik arról, hogy a hatalom korántsem oszlott el ilyen egyenletesen a társadalomban, és alábecsüli a társadalmi konfliktusok, az ellenállás, az immunitás kultúrája és lehetőségei, a kommunikációs rések, a rezsím elutasításának vagy látszólagos elfogadásának megnyilvánulásait”.³² Pollack szerint Meuschel elemzéséből minden olyan terület kimaradt, ahol az NDK állampolgárai kinyilvánították autonómiájukat.

A társadalmi és az egyéni autonómia kérdése igen fontos szerepet kapott a későbbi revizionista törekvésekben. Az egyik legnagyobb hatású NDK-kutató – jellemzően egy angol történész, Mary Fulbrook – egészen odáig vitte a revizionizmust, hogy egyes kritikussai szerint azt is megkérdőjelezte, hogy egyáltalán diktatúra volt-e az NDK.³³ Ő maga ugyan részvételi diktatúráról beszél, de a hangsúly inkább a részvételen van, és nem a diktatúrán. Fulbrook úgy gondolja, hogy az állampolgárok tömeges részvétele nélkül a diktatúra nem tudta volna olyan sokáig

³⁰ Ralph JESSEN: DDR Geschichte und Totalitarismustheorie. *Berliner Debatte Initial*, 1995/4–5. 17–24.

³¹ Richard BESSEL–Ralph JESSEN (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996.

³² Detlef POLLACK: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR; Oder war die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft*, 1998/24. 111.

³³ Lásd például Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 636–637.

tartani magát – vagyis az állampolgárok igenis cselekedtek, de sokáig éppen hogy nem a rendszer ellen, hanem a rendszer fenntartásáért. Fulbrook szerint a diktatúra – szemben a totalitárius feltevésekkel – igen sok politikai folyamatba és döntéshozatalba bevonta a hétköznapi embereket, akik nem is láttak akkora különbséget a saját valóságuk és a vezetőik világa között. Fulbrook „népállamról” beszél, azzal a megokolással, hogy az NDK-ban a lakosokat határozottan bátorították arra, hogy kifejezzék a véleményüket, levelezzenek a hatalommal, felszólaljanak a különböző fórumokon. Ennek megfelelően Fulbrook nem is lát akkora különbséget a nyugati típusú demokráciák és a keletnémet munkásállam között, hiszen az előbbiek is szigorúan kontrollálják, ki és mikor szólalhat meg, valamint milyen problémákat, ügyeket lehet tematizálni a szélesebb nyilvánosság előtt. Az NSZEP-nek szüksége volt a lakosság támogatására, és ezért állandóan „monitorozta” a közvéleményt, és mindenkori politikáját is megpróbálta az emberek igényeihez és szükségleteihez igazítani. Az NDK nem azért bukott meg, mert a lakosság megelégedte a diktatúrárt, hanem azért, mert a keletnémet állam a megnövekedett fogyasztói igényeket sehogyan sem tudta a nyugatival azonos szinten kielégíteni.³⁴

Ehhez kapcsolódik Konrad H. Jarausch koncepciója a gondoskodó vagy jóléti diktatúráról (*Fürsorgediktatur*). Jarausch úgy gondolta, értelmezése hidat képezhet a hegemon, totalitárius megközelítések és a keletnémet *Ostalgie* között, amelyet elsősorban az táplált, hogy sok keletnémet számára nem a remélt fogyasztói paradicsom jött el, hanem megtapasztalták a kapitalizmusnak a kommunista propagandában hirdetett negatív oldalait: munkanélküliség, nagyobb anyagi és társadalmi egyenlőtlenségek, a középosztálybeli státusz elvesztése, az egykori szocialista kollektívák, közösségek szétesése, megszűnése, a keletnémet ipar leépülése, a fiatalok elvándorlása. Jarausch bírálta a totalitárius modellt a „top-down” szemlélet miatt, valamint azért is, hogy nem vette figyelembe a kommunista és náci ideológia eltérő

³⁴ Mary FULBROOK: *The people's state: East German society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven, 2005.

szociális és kulturális tartalmát, az NDK erőfeszítéseit a fasiszta múlttól való gyökeres elszakadásra, annak teljes megtagadására. Emellett nem tudta konceptualizálni a mikro-társadalomtörténetet, a kisemberek hétköznapi választásait, a kollaborálás és ellenállás mindennapi megnyilvánulásait. Ugyanakkor Jarausch azokkal sem értett egyet, akiket a rendszer apológétáinak nevezett; akik túlhangsúlyozták a szocialista humanizmust, és elfeledtek a diktatúráról. Jarausch számára a *Fürsorgediktatur* megragadja a rendszer ellentmondásos természetét: biztonságot adott, de elvette a politikai választás szabadságát.³⁵

Mindenképpen meg kell még említenünk Thomas Lindenberger kutatásait, akire igen nagy hatással volt Alf Lüdtke munkássága. Lüdtkét az *Alltagsgeschichte* – azaz a mindennapok története – úttörőjének tartják Németországban, amiért éppen elég bírálatot kapott a strukturalista társadalomtörténészeketől, például Jürgen Kockától pályája elején. Lüdtke alkotta meg az *Eigen-Sinn* („énfejlés”) fogalmát a császári Németország munkásainak hétköznapijairól írott nagy művében.³⁶ Lindenberger ezt a magyarra igen nehezen lefordítható fogalmat alkalmazza az NDK társadalmára, amely leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a hétköznapi emberek a saját belátásuk, önértelmezésük és önidentifikációjuk szerint törekedtek arra, hogy „értelmes” vagy legalábbis normális életet éljenek egy politikai diktatúrában.³⁷ Szerinte az emberek megtalálták azokat a réseket, hasadékokat, amelyekben békésen léteztek az NSZEP árnyékában is. Ez a megközelítés a mikrovilágban folyó interakciókra, a társadalmi-közösségi kapcsolatokra fókuszál, és arra a következtetésre jut, hogy a keletnémet államban is létezett egy civil társadalom, noha igen lokalizált „résekben” vagy nem autonóm kollektívákban, mint például a szocialista brigádok, a lakóhelyi közösségek vagy a nagycsalád. Ennél nagyobb, önálló

³⁵ Konrad H. JARAUSCH: Care and coercion: The GDR as welfare dictatorship. In: Uó (ed.): *Dictatorship as experience: Towards a socio-cultural history of the GDR*. Berghahn Books, New York, Oxford, 1999. 47–69.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782384793-006>

³⁶ Alf LÜDTKE: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Ergebnisse Verlag, Hamburg, 1993.

³⁷ Ehhez lásd Haraszi Miklós klasszikusában, a *Darabbérben* leírt apró trükköket, stratégiákat (fusizás, család a normáknál stb.).

szerveződések azonban nem jöhettek létre, hiszen az NSZEP könyörtelenül elfojtott minden komolyabb, a civil közösségek megszervezésére irányuló társadalmi kísérletet. Lindenberger ezért helyesebbnek tartja a korlátok/határok diktatúrája fogalmának használatát (*Diktatur der Grenzen*).³⁸

Miközben nagyon sok kérdés megfogalmazódik, a totalitárius-revizionista vita „újrajátszásának” alapjai igen egyszerűek, és végső soron arra futnak ki, hogy ki hogyan ítéli meg az első német kísérletet egy munkásállam létrehozására. Miközben a totalitáriusok teljesen elvetik, sőt, embertelennek bélyegezve elátkozzák ezt a kísérletet, a mérsékeltbb tudósok kompromisszumot keresnek a diktatúra apológiája és az egyoldalú kiátkozás, démonizálás között.³⁹ Fulbrook népállam-konceptióját is bírálhatjuk persze, amiért túlhangsúlyozza a tömegek részvételének szerepét a diktatúrában. Augustine joggal állapítja meg, hogy Fulbrook két ízben is igen következetlen a könyvében. Egyfelől abból indul ki, hogy az NDK megpróbálta kinevelni a szocialista embert, a szocialista személyiséget, az egyenlőség, szolidaritás és közösségi érzés túlhangsúlyozásával. A szocializmus építése és a szocialista személyiség kinevelése a rendszer szempontjából teljesen összeolvadt, ami elmosta a határvonalat a pragmatikus és gazdasági megfontolással indított projektek és az ideológiai mozgósítás között. Az NSZEP, miközben utópisztikus célokat követett, Fulbrook szerint nagyon is valóságos eredményeket ért el a „társadalmi mérnökösködés” mint a jóléti állam kiépítése, a társadalmi mobilitás elősegítése, az egészségügy vagy az oktatás területén. Ugyanakkor Fulbrookra erőteljesen hatott a modernizáció, hiszen sokban nem is lát olyan nagy különbséget a nyugati demokráciák és a munkásállam között. Hasonlóan, egyfelől kiemeli a közösségi értékeket és a közösségi orientációt, másfelől megállapítja, hogy a fogyasztói szocializmus a kapitalizmushoz hasonlóan növelte az individualizációt, és gyengítette a közösségi összetartást. De ellentmondásos a köz- és a magánszféra meg-

³⁸ Thomas LINDENBERGER: *Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Uó (Hrsg.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Böhlau Verlag, Cologne, 1999. 13–44.

³⁹ Ehhez lásd Konrad H. JARAUSCH: I. m. 1997. 38–40.

ítélése is a könyvben: egyrészt azt állítja, hogy a kettő mintegy összefolyt, nem volt elkülönült magánszféra, másrészt viszont kijelenti, hogy a hétköznapi élet és szabadidő normalitását nem tudta megzavarni a kommunista állam.⁴⁰

Érdemes azonban a fentiek mellett kiemelni a revizionista megközelítések egyik nagy előnyét. Miközben a totalitáriusok elkülönült entitásként tekintenek a modern diktatúrákra, sőt, módszertanilag sem tartják helyesnek, ha a társadalom- és kultúrtörténet hagyományos eszközeivel közelítünk ezekhez a rendszerekhez, a revizionisták éppen azzal érvelnek, hogy elsősorban a diktatúrák társadalomtörténeti, mikrotörténeti vizsgálatán keresztül érthetjük meg azok működési mechanizmusait, a sokszor nagyon törékeny határvonalat az ideológiai mozgósítás, a forradalmi küldetéstudat és a nagyon is pragmatikus hatalmi megfontolások, gazdasági kényszerek között. Augustine példaként említi a népszerű keletnémet vicclap, a *Mosaik* által közvetített állami propagandát. Miközben a lap reklámozta és népszerűsítette a modernitást, a „tudományos-technológiai forradalmat”, valójában nagyon is létező pártcélokat teljesített, a lakosság ideológiai mobilizálásával, akik sokszor nem is voltak tudatában a politikai indoktrinációnak.⁴¹

Miközben természetesen hiba volna elmosni a két rendszer, a szocialista és kapitalista lényegi különbségeit, érdemes felhívni a figyelmet azokra a könyvekre, tanulmányokra, amelyek egyszerre vizsgálják az NDK és az NSZK társadalmát, vagy egy-egy adott jelenséget a két országban. Ilyen munka például Uta Poiger *Jazz, Rock and Rebels* című könyve, amely azt mutatja meg, hogy a német autokratikus hagyományban nevelkedett politikai elitek mindkét országban kezdetben szigorúan elutasították az ifjúsági kultúra amerikanizálódását, majd pedig megkísérelték – igaz, eltérő utakon – domesztikálni ezeket az új trendeket.⁴² Miközben természetesen voltak különbségek a kapitalista és a szocialis-

⁴⁰ Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 637.

⁴¹ Uo. 638.

⁴² Uta G. POIGER: *Jazz, rock and rebels: Cold War politics and American culture in a divided Germany*. University of California Press, Berkeley, Ca., 2000. DOI: <https://doi.org/10.1525/california/9780520211384.001.0001>

ta „projekt” megvalósításában, nem tehetünk ilyen különbséget magában a társadalomtörténeti módszerben – akár népállamként, akár diktatúraként is látjuk az elbukott munkásállamot.

Munkástörténet-írás mint revizionizmus

A következő rész célja kiemelni a német munkástörténet-írás néhány fontos állomását, és választ keresni arra a kérdésre, hogy mennyiben termékenyítheti meg ez a gazdag historiográfiai hagyomány az NDK-kutatást. Előzetesen egy provokatív megjegyzéssel kezdeném, miszerint a munkástörténet-írás par excellence revizionista történetírás. A fejezet célja ennek a tézisnek a bizonyítása.

A hidegháború a munkástörténet-írást is megosztotta a két Németországban. Mindkét oldal igen erőteljes kísérletet tett arra, hogy a saját ideológiai és legitimációs szükségleteinek megfelelően alakítsa a munkásmozgalom és a munkásságtörténet nagy narratíváját. Az NDK ebből a szempontból határozottan jobban állt, hiszen központi kérdésnek tekintették a megfelelő „munkástudat” kiformálását. Ezért a munkás- és gyárkutatás nemcsak hathatós állami támogatásban részesült, hanem olyan előkelő diszciplínának számított, amely rangra az NSZK-ban ez a tudomány soha nem emelkedett. Igaz, ennek a megkülönböztetett szerepnek és figyelemnek komoly ára volt, hiszen az egységesnek, homogénnek és forradalmi tudatúnak tekintett munkásosztály kanonizált képét sehogy sem lehetett felülírni – legalábbis, ha a kutató keletnémet karrierben reménykedett.

A német munkástörténetet ráadásul a hidegháború mellett a baloldal hagyományos megosztottsága is megterhelte ideológiailag. A nyugatnémet szociáldemokrata párt (az SPD) és a hozzá kapcsolódó, igen komoly szakszervezeti mozgalom jelentős szerepet vállalt a német szociális piacgazdaság kialakításában, így nagy népszerűsége tett szert a nyugatnémet munkások körében. Ezzel szemben a kommunista NSZEP saját magát tekintette a német munkásérdekek legfőbb képviselőjének. A baloldal mély megosztottsága a weimari köztársaság idején is megmutatkozott:

a kommunisták egyenesen „szociálfasisztának” minősítették a szociáldemokratákat, és a szocdem miniszterek valóban nem haboztak rendőrterrorist is bevetni az utcai harcokban a kommunistákkal szemben. Mindezek a történelmi sérelmek tovább növelték a politikai-ideológiai távolságot az NSZEP és az SPD között.

A nyugatnémet munkáskutatásra megtermékenyítően hatott az *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte* (Modern Társadalomtörténeti Munkakör) megalakulása, Werner Conze és Theoder Schieder professzorok vezetésével. A kör az 1960-as évektől jelentősebb befolyásra tett szert. Elsősorban a kapitalista iparosítás történetét kutatták, olyan társadalomtörténészek ki- nevelésével, mint Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Wolfgang Schieder és a Mommsen testvérek. A munka és a munkásmozgalmak története prominens helyen állt a kör programjában.⁴³

Az NDK-ban nehezebb volt elméleti vagy módszertani innovációról beszélni a legitimációs kényszerek és ideológiai megfontolások szorításában. A NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Osztályának vezetője, Jürgen Kuczynski ugyan rengeteg munkát fektetett egy empirikusan megalapozott munkástörténetbe, és igen impresszív mennyiségű forrásanyagot gyűjtött össze és dolgozott fel, de az értelmezésében mégsem térhetett el a kapitalista iparosítás „megszentelt”, marxista narratívájától. Javára írható azonban, hogy olyan témákat is beemelt a sokkötetes, monumentális munkába, amelyeket később a globális munkástörténet-írás is felfedezett: a gyerekek és a nők fizetetlen munkája az iparosítás korai időszakában, vagy a gyarmatokon zajló kizsákmányolás.

Kuczynski egyik doktori hallgatója, Hans Radandt lett a gyártörténet (*Betriebsgeschichte*) megalapítója és fő patrónusa. Ez a kutatási terület 1977-re úgy felvirágozott, hogy húszezer tagot számlált több mint ezernyolcszáz történészbizottságban.⁴⁴ Tegyük hozzá: tekintve a folyamatos ideológiai harcot és a pártfegyelmi követelményeket, itt is inkább az összegyűjtött anyag

⁴³ Ehhez lásd Jürgen KOCKA: New trends in labour movement historiography: A German perspective. *International Review of Social History*, 1997/1. 67–78. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020859000114592>

⁴⁴ Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground... I. m. 2018. 64.

mennyiségére, semmint a kutatási innovációra került a hangsúly. Az NSZEP 1950 és 1971 közötti első titkára, Walter Ulbricht akkora jelentőséget tulajdonított a gyártörténetnek, hogy ő maga fektette le az elméleti-módszertani vezérelveket és követelményeket, amelyeket minden gyártörténésznek figyelembe kellett vennie. Ulbricht más téren is fenntartotta a harci szellemet: ő maga vállalta a kilenckötetes *A német munkásmozgalom története* című opus főszerkesztői feladatát, amelyet az NSZEP Marxizmus-Leninizmus Intézetében állítottak össze. A monumentális munka legfőbb célja annak igazolása volt, hogy az évszázados német munkásmozgalomnak az NSZEP az egyetlen igazi örököse, emellett mindenhol meg kellett találni a „progresszív” vagy legalábbis „protoforradalmi” szellemet, amely megerősítette, hogy az NSZEP a német proletariátus élcsapata, és továbbra is vezető szerepet visz az imperialista Nyugattal vívott osztályháborúban.

Alf Lüdtke már egy 1998-as tanulmányban megmutatta, hogy az ideológiai követelményekhez való igazodás nemcsak a politikai üzenetet torzította el, hanem módszertanilag is visszavetette a keletnémet munkáskutatást. A „vörös vezérfonál” mindenáron való keresése egyet jelentett a munkásság társadalmi homogenizálásával, és lényegében figyelmen kívül hagyta a munkást mint ágenszt, mint sorsa cselekvő alakítóját.⁴⁵ Semmi más nem számított, csak a fejlődés „objektív” menete, amelyet a mindenható pártnak kellett beteljesítenie. Amikor Wolfgang Jonas 1957-ben publikált egy, a mansfeldi bányászok mindennapi életével foglalkozó munkát, a helyi pártszervezet komolyan megfeddte, amiért engedett a „revizionista és opportunista propagandának” (írt az alkoholizmusról, a munkabeszüntetésről és a feljebbvalókkal kötött informális alkukról).⁴⁶ Természetesen szigorú tabu övezte azt a kérdést, hogy miért él olyan sok munkás a tőke uralma alatt (vagy miért törődik bele ebbe a sorsba), és legfőképpen, hogyan

⁴⁵ Alf LÜDTKE: Wer handelt? Die Akteure der Geschichte. Zur DDR-Geschichtsschreibung über Arbeiterklasse und Faschismus. In: Georg IGGERS-Konrad JARAUSCH-Matthias MIDDELL-Martin SABROW (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. Oldenbourg Verlag, München, 1998. 369–410.

⁴⁶ Thomas Lindenberger: *From Cold War battleground... I. m.* 65.

engedhettek a náci propaganda csábításának. Ez utóbbi tabut egészen az NDK bukásáig fenntartotta a rendszer.

Az NSZK-ban a társadalomtörténet (*Sozialgeschichte*) lassan meghódított nagyobb egyetemeket (Bielefeld, Bochum, Konstanz). Az *Alltagsgeschichte* megjelenésével pluralizálódott a diszciplína; az olyan nagy struktúrák, mint az osztályformálódás, munkásmozgalom stb. helyett a mindennapi életre, a munkásmielőre és munkásközösségekre, vagy csak a népi tapasztalatra (*Volkserfahrung*) irányult a tudományos vizsgálódás. Idetartozik az *Élettörténetek és társadalmi kultúra a Ruhr-vidéken 1930–1960* című nagyszabású oral history projekt Lutz Niethammer vezetésével,⁴⁷ vagy Alf Lüdtkének a munkások mindennapjait feltáró, a munkahelyre, a gyári környezetre fókuszáló, úttörő munkái.⁴⁸

Az NDK-ban is megtörtént egy elmozdulás a párt- és munkásmozgalom-történet irányából a társadalmi-kulturális élet jóval sokrétűbb aspektusai felé. Említést érdemel Hartmut Zwahr munkássága, aki a lipcsei munkásosztály társadalmi hátterét, rekrutációját vizsgálta, és akinek munkáját a nyugatnémet társadalomtörténészek (többek között a bielefeldi iskola) is elismerték.⁴⁹

A keletnémet állam bukása és az újraegyesítés, ahogyan az előző részben jeleztem, valóságos historiográfiai boomot indított el az NDK-kutatásban. A nyugatnémetek különösen úgy éreztették, hogy éppen eleget tettek a múlt feldolgozásáért (*Aufarbeitung der Vergangenheit*), és most elsősorban ők hivatottak arra, hogy leszámoljanak az NSZEP-diktatúra örökségével. Tömegesen váltak kutathatóvá a források (beleértve a Stasi-aktákat), és az NDK-kutatás – ahogy már említettük – igen nagylelkű kormányzati és tartományi támogatásban részesült mint a múlt feldol-

⁴⁷ LUTZ NIETHAMMER: *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. Dietz, Berlin, 1983.

⁴⁸ ALF LÜDTKE (ed.): *The history of everyday life: Reconstructing historical experiences and ways of life*. Princeton University Press, Princeton, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400821648>

⁴⁹ HARTMUT ZWAHR: *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse: Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*. Akademie Verlag, Berlin, 1981.

gozásának és a politikai nevelésnek kettős feladatát is ellátó, kiemelt területe.

Hogyan kapcsolódik ehhez a munkástörténet-írás? Miközben Kelet-Európában előtérbe kerültek a korábban kiátkozott liberális elméletek, amelyeket sokszor explicite is összekapcsoltak a harcosan antikommunista, totalitárius magyarázatokkal, a nyugatnémeteknél az erősen baloldali befolyás alatt álló társadalomtörténeti iskola, amelynek kutatói fontos, ha nem is mindenben követendő hagyománynak tekintették a marxizmust, már igen korán felvetették, hogy a munkástörténet-írás nem kerülheti meg a munkásállamok történetének revízióját. Ez kettős értelemben is újragondolást jelentett. Egyfelől, miközben a keletnémet kutatók a *Wende* előtt lelkiismeretesen teljesítették a „penzumot”, és pusztán a mennyiséget tekintve ontották a munkás- és gyártörténeti tanulmányokat, azok – legalábbis az értelmezési keretet tekintve – nem léphettek túl az NSZEP által lefektetett szigorú ideológiai premisszákon, amelyek egytől egyig az állampárt vezető szerepét voltak hivatottak alátámasztani a német munkásmozgalomban.⁵⁰ Másfelől a totalitárius modell explicit módon is kizárta annak lehetőségét, hogy 1. a keletnémet társadalom nem volt nivellált és homogén – bár kétségtelenül komoly kísérletek történtek a munkások beemelésére a középosztályba és egy emancipációs szociális projekt megvalósítására, 2. az *Eigen-Sinn*-koncepció értelmében voltak olyan területek, ahol a munkások maguk alakíthatták a sorsukat, olyan társadalmi-közösségi „rések”, ahol még a civil társadalom is megjelenhetett, 3. a diktatúra történetén belül voltak fontos fordulatok, állomások, törésvonalak, tehát nemcsak lehetséges, hanem kötelező a korszakolás, szemben a totalitárius modell statikus szemléletével, amely csak a mindenkor létező diktatúrára fókuszált. Ehhez tegyük hozzá: az is nagy előrelépés volt – és nemcsak a nagylelkű pénzügyi és intézményi támogatásnak köszönhető! –, hogy az NDK-kutatásban nemcsak megjelentek, hanem egyre inkább

⁵⁰ Lásd ehhez Thomas WELKSKOPP: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in der 1990er Jahren. 1999 *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1993/3. 34–53.

előtérbe is kerültek a munkások, miközben Kelet-Európában sokáig tapintatosan megfedkeztek a szocializmus emblemikus osztályának kikiáltott munkásságról, mintha a munkástörténet-írást csak a marxizmus–leninizmus szellemében lehetett volna művelni, amelytől az értelmiségi elit örült, hogy megszabadulhatott.

A *Wende* utáni munkástörténet-írás így tehát Németországban a születésétől kezdve a revizionista irányzatokhoz kapcsolódott, sőt sok történész éppen a munkástörténetben látta a keletnémet múlttal való szembenézés egyik ígéretes területét. A szociológus Martin Kohli egyenesen a munka társadalmának (*Arbeitsgesellschaft*) nevezte az NDK-t, mivel a gyár és az üzem központi szerepet foglalt el a munkások életében: köré szerveződött a kelet-európai viszonylatban igen nagylelkű szociálpolitika, a jóléti vagy gondoskodó állam vívmányai, a nőpolitika és a munkások társadalmi-közösségi élete.⁵¹ Dorothee Wierling szerint a munkástudat, munkásidentitás is elsősorban a gyárban, a munkahelyen formálódott (ő a munkahelyek társadalmáról beszélt). A munkahely ezért a társadalmi szocializáció elsődleges színtereként is szolgált (*Vergessenschaftungskerne*).⁵² Jörg Roesler a szocialista brigádokban nem elsősorban termelőegységeket, a hatékonyabb vagy produktívabb termelés érdekében létrehozott *teameket* látott, hanem a társadalom alapsejtjeit, a munkások közösségi életének színtereit.⁵³

Peter Hübner egy fontos könyvben két tézist bontott ki: egyfelől igen komoly levéltári forrásbázis segítségével igazolta, hogy az Erich Honecker alatt tömegesen létrejött óriásvállalatok (kombinátok) valóban központi szerepet játszottak az állami szociálpolitikában és a munkások hétköznapi életében; másfelől megmutat-

⁵¹ Martin KOHLI: Die DDR als Arbeitsgesellschaft? Arbeit, Lebenslauf und soziale Differenzierung. In: Hartmut KAELBLE–Jürgen KOCKA–Hartmut ZWAHR (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1994. 31–61.

⁵² Dorothee WIERLING: Work, workers and politics in the German Democratic Republic. *International Labor and Working-Class History*, 1996/3. 44–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/S014754790001320X>

⁵³ Jörg ROESLER: Die Produktionsbrigaden in der DDR. Zentrum der Arbeitswelt? In: Hartmut KAELBLE–Jürgen KOCKA–Hartmut ZWAHR (Hrsg.): I. m. 144–170.

ta, hogy a munkásállam annyiban komolyan vette az ideológiát, hogy jelentős teret adott az informális alkuknak a technokrácia és a munkásság között, és gazdasági kérdésekben is állandó alkudozásra kényszerült a magasabb életszínvonalat és több jóléti szolgáltatást követelő munkásokkal szemben a társadalmi béke fenntartása érdekében.⁵⁴

Az államszocializmus korszakolásához nyújtanak fontos adalékokat Jeffrey Kopstein tanulmányai. Kopstein az 1953. június 17-i munkásfelkelést osztálycselekvésként írja le. Edward P. Thompson morálisgazdaság-fogalmából indul ki, vagyis azt feltételezi, hogy a rendszer a sztálini megszorítások és terror idején durván megsértette a munkások közösen osztott felfogását arról, hogy mi az a szociális-gazdasági minimum, amelyet a munkásállamnak minden körülmények között biztosítania kell a munkások számára. Ezt a morális gazdaságot a Honecker alatt kibontakozó fogyasztói szocializmus az individualizáció révén felbomlasztotta, és a munkások a *Wende* idején már nem osztályként viselkedtek, hanem a Nyugaton látott – vagy a nyugati csatornák, nyugati fogyasztási cikkek által közvetített – magasabb életszínvonalat, árukkal tele polcokat követelték.⁵⁵

A fogyasztói szocializmus gondolata számos kutatót megragadott.⁵⁶ A sztálini inséges évek után Ulbricht – természetesen nem

⁵⁴ Peter HÜBNER: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Akademie Verlag, Berlin, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050070711>

⁵⁵ Jeffrey KOPSTEIN: Chipping Away at the State: Workers' Resistance and the Demise of East Germany. *World Politics*, 1996/3. 391–423. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.1996.0011>

⁵⁶ Hogy csak néhányat említsünk: Mary FULBROOK: I. m.; Annette KAMINSKY: *Wohlstand, Schönheit, Glück: Kleine Konsumgeschichte der DDR*. C. H. Beck, München, 2001; Ina MERKEL: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur der DDR*. Böhlau, Cologne, 1999.

DOI: <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412316297>; Uó: Working people and consumption under really-existing socialism: Perspectives from the German Democratic Republic. *International Labor and Working-Class History*, 1999/1. 92–111. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547999003208>; Jeannette Z. MADARÁSZ: *Conflict and compromise in East Germany, 1971–1989. A precarious stability*. Palgrave MacMillan, London, 2003.

DOI: <https://doi.org/10.1057/9781403938367>; Donna HARSCH: Dictatorship and demand. The politics of consumerism in East Germany. *Central European*

függetlenül a hruscsovi olvadástól – egy sajátosan keletnémet úttal kísérletezett, amelynek végső célja az volt, hogy az NDK-t világvezető exportórrá tegye olyan iparágakban, amelyek magas termelékenységet és komoly technológiai szakértelmet igényeltek (például elektronika). Kezdetben a reformnak („új gazdasági rendszer”, NES) voltak eredményei. Phil Scranton általában is úgy vélekedett, hogy a gazdasági reformokat bevezető kelet-európai országokban megnőtt a modern technokrácia szerepe és jelentősége, és egészen más típusú – a nyugatihoz hasonló – menedzseri gondolkodás terjedt el a körükben.⁵⁷ Ez azonban hátrányosan érintette a fizetések nivellálásához szokott munkásokat. Kopstein úgy gondolja, hogy a szovjet befolyás – noha kétségtelesen nem lehet alábecsülni – önmagában nem elégséges magyarázata a keletnémet fejleményeknek, vagyis a keletnémet vezetőknek volt bizonyos mozgástere. Noha a prágai tavasz eltiprása szerepet játszott Ulbricht bukásában, a keményvonalas és reformer keletnémet vezetők szembenállása is jelentősen alakította a keletnémet politikát. Az előbbieket éppen a munkások elégedetlenségére hivatkoztak, és óva intettek egy újabb munkásfelkeléstől. Ez döntötte el a keletnémet reformok sorsát; Honecker alatt egy olyan munkásállam valósult meg, amely több vonatkozásban is kiteljesítette a jóléti diktatúrát.

Bármit is gondolunk a munkásállamról, több német kutató is átvette azt a gondolatot, hogy a háború előtti közös német múlt és az állam kitüntetett szerepe a német társadalmi-politikai gondolkodásban fontos szerepet játszott a két Németország munkáspolitikájának alakításában és a jóléti állam kiépülésében. Egy példa erre Christoph Klessmann terjedelmes és ambiciózus munkája, amely előtérbe helyezi a kapitalista modernizáció korábbi modelljeitől való „választott” függést mindkét Németország törté-

History, 2006/39. 491–544. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008938906360177>; Jonathan ZATLIN: *The Currency of socialism. Money and political culture in East Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007; Eszter BARTHA: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn Books, Oxford–New York, 2013.

⁵⁷ Phil SCRANTON: *Managing Communist Enterprises: Poland, Hungary and Czechoslovakia, 1945–1970*. *Enterprise and Society*, 2018/3. 492–537. DOI: <https://doi.org/10.1017/eso.2018.13>

netében. Mivel azonban a keletnémet állam egyre kevésbé tudta kielégíteni a jóléti diktatúrához kapcsolódó növekvő lakossági igényeket, végül egyre aszimmetrikusabb viszonyba, függésbe került a kapitalista centrumtól.⁵⁸

Thomas Lindenberger, felhasználva Böröcz Józsefnek a ket-tős függésről alkotott modelljét (amely szerint a kelet-európai félperiféria politikailag függött a Szovjetuniótól, de gazdaságilag egyre erőteljesebb függésbe került a nyugati kapitalista centrum-tól a kölcsönök, technológiai transzferek, a Nyugattal folytatott gazdasági verseny és egyenlőtlen kereskedelem révén),⁵⁹ az elbukott vagy elvetélt fordizmus koncepciójával kívánja ötvözni a szocialista modernitás, a jóléti diktatúra és a Nyugattól való gazdasági függés téziseit.⁶⁰ Én ehhez Kopstein nyomán azt tennem hozzá, hogy a szocialista fordizmus bukásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a munkásállamnak figyelembe kellett vennie a munkások tiltakozását a menedzserek, technokraták magasabb fizetése és a produktivitás növelésére tett erőfeszíté-seik ellen. A munkásság nem volt ugyan uralkodó osztály, de mégiscsak azt a társadalmi csoportot alkotta, amelyre a rendszer a leginkább támaszkodott, és amelyre építette legitimációs igényeit. Érdemes itt utalni Michael Seidman *Munkások a munka ellen* című könyvére, amelyben azt a tabut döntögeti, miszerint a munkások számára a gyári munka az önmegvalósítás fő for-rása.⁶¹ Tézise, hogy az olyan vállalati hívószavak, mint a hatékonyság, a versenyképesség, a magasabb teljesítmény hajszolá-sa valójában szöges ellentétben állnak a munkások érdekeivel, *függetlenül attól, hogy ki a gyár tulajdonosa*. Kopstein nyomán tegyük hozzá: ez a munkások közösen osztott morális gazdasá-gába sem fért bele. A szocialista modernitás tehát elsősorban

⁵⁸ Christoph KLESSMANN: *Arbeiter im „Arbeiterstaat” DDR. Deutsche Traditionen, sowjetisches Modell, westdeutsches Magnetfeld 1945–1971*. Dietz Verlag, Bonn, 2007.

⁵⁹ József BÖRÖCZ: Dual dependency and property vacuum: Social change on the state socialist semiperiphery. *Theory and Society*, 1992/21. 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00993463>

⁶⁰ Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground... I. m. 69–72.

⁶¹ Michael SEIDMAN: *Workers against Work: Labor in Paris and Barcelona during the Popular Fronts*. University of California Press, Berkeley, 1991.

nem azért bukott el, mert a technokrácia nem tudta véghez vinni a tudományos-technológiai forradalmat, hanem azért, mert a posztfordista forradalom valójában a munkások elemi érdekeibe ütközött, amelyet az állampárt nem hagyhatott figyelmen kívül.

Tekintve az NDK-kutatás boomját, külön kis kötetet érdemelne csak a bibliográfia hiánytalan összeállítása. Céлом nem az volt, hogy leltárszerűen felsoroljam a könyvtárnyi anyagot magába foglaló szakirodalmat, hanem inkább az, hogy képet adjak a jelentősebb irányzatokról és koncepciókról. Ahogy láttuk, a német történetírás számos hagyományt, kísérletezést foglal magába, és szerencsére sok szerző foglalkozott az NDK-kutatás és a munkástörténet-írás párosításával, hogy közelebb kerüljön ahhoz a kérdéshez, mennyiben tudta beteljesíteni az NDK a német munkásmozgalom nagy álmait, mennyire volt erre lehetősége, minek a hatására változott a társadalmi és munkáspolitikai, és végül mennyiben merültek ki a rendszer belső tartalékai – túl a Szovjetunió összeomlásán.

Subjektíven válogatva, emlitenék még néhány irányzatot és az azokat illusztráló műveket. Hasznos kutatási irány lehet az eltérő munkásmiliók, munkáskerületek, gyárvárosok kutatása. Lutz Niethammer vezetésével indult egy nagy, mindkét Németországra kiterjedő oral history projekt, amely elsősorban a múlttudatot, történeti tudatot és az egyéni élettapasztalatot kívánta feltérképezni a különböző iparvidékeken. A nyugatnémet Ruhr-vidék után a szocialista iparvidéken is elkezdődhetett a kutatás – egyébként még az NDK fennállása idején, de már a puhuló diktatúrában.⁶² Mások a háború után vizsgálták a munkásmiliók, munkásnegyedek társadalmi-politikai átalakulását.⁶³

⁶² Lutz NIETHAMMER–Alexander VON PLATO–Dorothee WIERLING (Hrsg.): *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Rowohlt, Berlin, 1991.

⁶³ Peter ALHEIT–Hanna HAACK–Heinz-Gerd HÖFSCHEN–Renate MEYER-BRAUN (Hrsg.): *Gebrochene Modernisierung – Der langsame Wandel proletarischer Milieus. Eine empirische Vergleichsstudie ost- und westdeutscher Arbeitermilieus in den 1950er Jahren*. Donat, Bremen, 1999; Bernd FAULENBACH–Annette LEO–Klaus WEBERSKIRCH: *Zweierlei Geschichte. Lebensgeschichte und Geschichtsbewusstsein von Arbeiternehmern in West- und Ostdeutschland*. Klaus, Essen, 2000; Dagmar SEMMELMANN: *Schauplatz Stalinstadt/EKO. Erinnerungen an den 17 Juni 1953. I–II*. Brandenburger Verein für politische Bildung, Potsdam, 1993.

Az egykori keletnémet ellenzék néhány tagja azt hangsúlyozta, hogy a munkások „csendes” tiltakozása, hétköznapi ellenállása is szerepet játszott az állami struktúrák informális, lassú eróziójában, amely végül elvezetett a tömeges demonstrációkig és aktív tiltakozásig a *Wende* idején. Ezek a szerzők a munkások szerepvállalását is hangsúlyozzák az NDK összeomlásának folyamatában.⁶⁴ A munkásmilió változásait más szerzők is összekapcsolják az NDK-ban zajló társadalmi folyamatokkal, a törések és kontinuitás kérdésének vizsgálatával.⁶⁵ Az ideológiailag erőltetett osztálycselekvéssel többen már korán szembeállították a munkások tényleges viselkedését, a gazdasági kényszerek és az osztálytársadalmi politikai mobilizálás ellentmondásait.⁶⁶

Külön irányzat a rendszerváltást követően leépülő keletnémet ipar hatásának vizsgálata a munkásmilióre; hiszen egész egykori gyárvárosok vesztették el iparukat és lakosságuk jelentős részét is. Igaz, a rendszerváltás utáni német jóléti állam meggátolta a munkásvárosok teljes lesüllyedését, az egykori gyárvárosok vizsgálata nem is lehet más, mint rendszerkritikai történetírás/antropológia, hiszen a tömeges munkanélküliség, leépülés és relatív elszegényedés nem segítette az új, kapitalista rendszer elfogadását – akkor sem, ha a Honecker-diktatúrát sem kívánták vissza a németek.⁶⁷ Itt teszem hozzá, hogy sok keletnémet

⁶⁴ Lásd például Renate HÜRTGEN–Thomas REICHEL (Hrsg.): *Der Schein der Stabilität. DDR-Betriebsalltag in der Ära Honecker*. Metropol, Berlin, 2001.

⁶⁵ Christoph KLESSMANN: Die Beharrungskraft traditioneller Milieus in der DDR. In: Manfred HETTLING et al. (Hrsg.): *Was ist Gesellschaftsgeschichte?* Beck, Munich, 1991. 146–154.; Horst GROSCHOPP: Überlegungen zur Kontinuität der deutschen Arbeiterbewegungskultur in der DDR. In: Wolfgang KASCHUBA et al. (Hrsg.): *Arbeiterkultur seit 1945. Ende oder Veränderung*. Tübinger Verlag, Tübingen, 1991. 123–140. A folytonosság és változás trendjeit vizsgálja: Peter HÜBNER–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter in der SBZ/DDR*. Klartext Verlag, Essen, 1999.

⁶⁶ Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus: ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Böhlau, Cologne, 2005.

⁶⁷ Michael VESTER–Michael HOFMAN–Irene ZIERKE (Hrsg.): *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Bund, Köln, 1995; Regina BITTNER: *Kolonien des Eigensinns. Ethnographie einer ostdeutschen Industrieregion*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1998; Uó: *Rund um die Uhr – ostdeutscher Arbeiteralltag im Kraftwerk Elbe. Zeitschrift*

valóban egy szociálisabb, ha úgy tetszik, munkásközpontúbb rendszerben reménykedett, és voltak is önálló szakszervezeti és egyéb mozgalmi kezdeményezések, szervezkedések – akkor is, ha a Honecker-féle diktatúrát elvetették.⁶⁸

Mások az osztályfogalom túldimenzionálásának a kritikáján keresztül jutottak el a mikropolitikai megközelítésekhez, hangsúlyozva, hogy a kutatás tárgya elsősorban a munkások önálló cselekvési tere/lehetősége a munkahely formalizált rendje mellett a termelésben és a szociális környezetben is.⁶⁹ Az osztálymodell helyett itt komoly szerepet kap a gender, a generáció és az etnikum.⁷⁰

Itt persze óhatatlanul felmerül az a kérdés, hogy mennyiben lehet kritikátlanul átvenni a nyugatnémet, kapitalista fejlődésre kidolgozott modelleket, és „ráhúzni” azokat a szocialista világra, ahol a politikai diktatúra jelenlétét soha nem lehetett elfelejteni. Mások szerint vannak olyan kategóriák, mint a társadalmi tiltakozás, ami éppen hogy rámutat arra, hogy a szocialista és kapitalista világ valójában nem volt két olyan radikális ellenpólus, ahogyan az a totalitárius modellből következik. Kopstein fenti elemzése egy példa az ilyen típusú, revizionista megközelítésre,⁷¹ de a Lindenberger által javasolt, elbukott fordizmus-modell is azt a tézist tartalmazza, hogy az üzemszervezés, az üzemi- és munkairányítás, a fegyelmezés területén nem is voltak akkora különbségek a szocialista és a kapitalista gyár között.⁷²

für Volkskunde, 2000/96. 203–217.; Uó: Der kleine Mann – Paradoxien und Ambivalenzen einer ostdeutschen Arbeiterfigur vor und nach der Wende. In: Renate HÜRTGE–Thomas REICHEL (Hrsg.): *Der Schein der Stabilität*. I. m. 217–228.; Jenny RICHTER–Heike FÖRSTER–Ulrich LAKEMANN (Hrsg.): *Stalinstadt-Eisenhüttenstadt: von der Utopie zur Gegenwart: Wandel industrieller, regionaler und sozialer Strukturen in Eisenhüttenstadt*. Schüren, Marburg, 1997.

⁶⁸ Mathieu DENIS: *Labor in the Collapse of the GDR and Reunification: A Crucial, Yet Overlooked Actor*. Dissertation. Humboldt Universität zu Berlin, 2007.

⁶⁹ Thomas WELSKOPP: I. m.

⁷⁰ Karl LAUSCHKE–Thomas WELSKOPP (Hrsg.): *Mikropolitik im Unternehmen. Arbeitsbeziehungen und Machtstrukturen in industriellen Grossbetrieben des 20. Jahrhunderts*. Klartext, Essen, 1994.

⁷¹ Jeffrey KOPSTEIN: I. m.

⁷² Lásd ehhez Michael BURAWOY úttörő munkáját: *The politics of production. Factory regimes under capitalism and socialism*. Verso, London, 1985.

A gendermegközelítések is nagy szerepet kaptak a rendszer-váltás utáni történetírásban.⁷³ A gender azért is játszik fontos szerepet az NDK-kutatásban, hiszen a nőpolitika, a nők egyenjogúsítása kiemelt ideológiai-társadalompolitikai területe volt a keletnémet munkásállamnak. Külön nőbizottságok működtek az üzemeknél, gyáraknál, nagylelkűen támogatták a nők továbbtanulását, a női káderek kiképzését. Persze az ideológiában propagált, megvalósult egyenlőség a hétköznapiakban nem mindig ezt jelentette. Dolores Augustine írja le egy esettanulmányban egy, a Honecker-rendszerben felnőtt és egyetemi diplomátát szerző, informatikai mérnök történetét, aki nő léte vezető szerepet kapott egy vállalatnál. Férje támogatta szakmai törekvéseit, segített két-éves gyermekük nevelésében, és az állami bölcsődét is igénybe vették. A női beosztottak azonban nehezen fogadták el a fiatal, női főnököt, aki ráadásul a Stasival is összeütközésbe került, mert nem volt hajlandó megszakítani a barátságot egy Nyugatra emigrált kollégájával. Az interjúalany végül szintén Nyugatra menekült, de ott sokáig nem tudott a képzettségének megfelelően elhelyezkedni, és a gyerek felügyelete is gondot okozott. Végül mégis sikeres szakmai karriert futott be, de utólag úgy ítélte meg – a női beosztottakkal és a Stasival szerzett negatív tapasztalatai ellenére –, hogy az NDK-ban több támogatást kaptak a szakmai karrierre, előmenetelre (is) áhító nő.⁷⁴

A munkásnők két generációját vizsgáló Francesca Weil arra a következtetésre jutott, hogy az idősebbek körében magasabb volt a rendszer elfogadottsága, ők úgy érezték, nekik még valóban adott valamit a munkásállam. A fiatalabb nők azonban nem lát-

⁷³ Hogy csak néhányat említsek: Leonore ANSORG: Ich hab immer von unten Druck gekriegt und von oben: Weibliche Leitungskader und Arbeiterinnen in einem DDR-Textilbetrieb. Eine Studie zum Innenleben der DDR-Industrie. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999/39. 123–165.; Ina MERKEL: ...und Du, Frau an der Werkbank: die DDR in der 50er Jahren. Elefanten Press, Berlin, 1990; Annette SCHÜLER: Die Spinne': die Erfahrungsgeschichte weiblicher Industriearbeit im VEB Leipziger Baumwollspinnerei. Leipziger-Univ.-Verlag, Leipzig, 2001; Sabine GENSOR: Die Bedeutung von Gruppenstrukturen und sozialer Bildung. Frauenerwerbstätigkeit in ostdeutschen Betrieben. In: Martin HEIDENREICH (Hrsg.): *Krisen, Kader, Kombinate. Kontinuität und Wandel in ostdeutschen Betrieben*. Sigma, Berlin, 1992.

⁷⁴ Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 642–643.

tak akkora perspektívát a Honecker-rendszerben, mint a háború utáni ínséges időket megtapasztaló, sokszor a mindennapi életben maradásért is küzdelemre kényszerülő, tömegesen munkába álló – vagy munkába állított – dolgozó nők.⁷⁵

Az NDK ellenzékének számos tagja bírálta a nőpolitikát, felhívták a figyelmet az üvegplafonra vagy a „két műszakra” (vagyis a háztartásban és a munkahelyen rájuk háruló kettős teherre). Mások azonban mégis az NDK sikerei közé sorolják a nőpolitikát: Dagmar Herzog például amellet érvel, hogy az NDK állampolgárai nagyobb szexuális szabadságot és megelégedettséget élveztek, mint a nyugatiak, mert az NSZEP bizonyos szabadságot is biztosított: például a vallástól, a pornográfiától való függetlenséget, az abortuszhoz való hozzáférést és a gyermekfelügyeletet biztosító, jól szervezett infrastruktúrát. Herzog szerint a szerelem és a szexualitás igen fontos eszközök voltak a lakosság megnyeréséért vívott küzdelemben.⁷⁶

Saját interjús kutatásom 2002 és 2004 között azt mutatta, hogy a munkásnők elégedettek voltak a keletnémet nőpolitikával, fontos vívmánynak tekintették az általános foglalkoztatottságot, a gyermekfelügyeleti infrastruktúrát, az iskolarendszert. Többen az úgynevezett külön női osztályokban (*Frauensonderklasse*) szereztek szakképzettséget, érettségit, és arról számoltak be, hogy a gyár többféle módon is támogatta, segítette a továbbtanulást. A rendszerváltás utáni munkanélküliség őket is sújtotta, de sokan nem elégedtek meg a háztartással (akkor sem, ha a férjük el tudta őket tartani), hanem tudatosan kerestek alternatív lehetőségeket a kimozdulásra, vagy akár apróbb munkák vállalására. Az egyedülálló vagy gyermeküket egyedül nevelő nők rá is voltak szorulva a munkára. Az egyik interjúalanyom mérnöki diplomát szerzett, de a rendszerváltás után szülővárosában csak bolti eladóként tudott elhelyezkedni. Férje vállalkozást alapított

⁷⁵ Francesca WEIL: *Herrschaftsanspruch und soziale Wirklichkeit: zwei sächsische Betriebe in der DDR während der Honecker Ära*. Böhlau, Cologne, 2000.

⁷⁶ Dagmar HERZOG: *Sex after fascism: Memory and morality in twentieth-century Germany*. Princeton University Press, Princeton, 2005; DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843329>; Uő: East Germany's sexual evolution. In: Katherine PENCE–Paul BETTS (eds.): *Socialist modern*. I. m. 92.

Hamburgban, de a cég tönkrement, és a férfi öngyilkos lett. Így költözött vissza interjúalanyom Jénába, ahol az egész életét újra kellett szerveznie. A férfiak körében több tragédiát is hallottam: a munkanélküliséget gyakran követte a függőségek, pszichikai betegségek kialakulása vagy az öngyilkosság. A nők többféle hálózatról számoltak be, amelyek segítették a „túlélést”, és annak is lehetett hatása, hogy tőlük a német társadalomban hagyományosan nem várták el a munkába állást. Interjúalanyaim azonban egyértelműen felszabadítónak tekintették a munkát, és mindenképpen törekedtek a munka világába való visszailleszkedésre. Ennyiben tehát az NDK jelentősen átalakíthatta a nők és a férfiak gondolkodását a nemi szerepekről, vagy akár a családban betöltött pozíciókról. A férfiak is kivétel nélkül azt állították, hogy őket önállóságra nevelték, nem várták el a hagyományos család-szerepek érvényesülését, örültek, ha a feleségük is dolgozott.⁷⁷

Érdemes még megemlíteni azokat a tanulmányokat, amelyek hosszú távon vizsgálták a munkások mentális struktúrájának, társas viselkedésének, attitűdjeinek, értékrendszerének változásait, de idetartoznak az önidentifikációnak a generációs-történeti változásai. Heike Solga például azt találta, hogy miközben az 1960-as évekig igen magas volt a társadalmi mobilitás és a munkások beáramlása a technokráciába és a pártelitbe, a Honecker-rendszerben – ahogy a folyamat a szovjet blokk más társadalmában is végbement – már a kialakult nómenklatúra adta az új értelmiség jelentős részét, vagyis nőtt az elit önrekrutációja.⁷⁸

Más munkák arra világítottak rá, hogy az NSZEP soha nem tudta úgy rákényszeríteni az akarátát a gyári munkásokra, ahogyan azt az állami hatalom mindenhatóságát előtérbe helyező, totalitárius elmélet állítja. Így állandó feszültség keletkezett a tervgazdaság és a munkások termelőkulturája, életvilága között. Ahogyan Peter Hübner is bebizonyította, a technokrácia korántsem volt mindenható; ellenkezőleg, állandó alkudozásokra kény-

⁷⁷ BARTHA Eszter: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

⁷⁸ Heike SOLGA: *Auf dem Weg in die klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilität zwischen Generationen in der DDR*. Akademie Verlag, Berlin, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050071534>

szerült a munkásokkal, hogy azok teljesítsék a tervet. Ezért viszont jóval magasabb béreket (túlóra stb.) vártak el és harcoltak ki a munkások.⁷⁹

Természetesen nem maradhatnak el azok a hangok, amelyek egy szélesebb összehasonlító perspektívában látták a munkástörténet-írás és az NDK-kutatás új útját.⁸⁰ A javasolt horizontok között szerepel annak vizsgálata, hogyan hatottak a különböző munkásmiliók az államszocializmus helyi változataira, meghonosítására, illetve mennyiben alakultak eltérően a gazdasági reformok és az államszocializmus fejlődése a hosszabb távú társadalmi folyamatok tükrében, amelyek persze a munkásságot és az életvilágot is radikálisan átalakították.⁸¹

Következtetések

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a rendszerváltás utáni Kelet-Európa olyan nagy lelkesedéssel importálta a totalitárius elméletet, hiszen az új, győztes rendszerek éppen a „kommunizmus” megbuktatására építették legitimációjukat. Az értelmiségi eliték is igen gyakran rokonították a marxista gyökerű – vagy akár csak baloldali – elméleteket a marxista–leninista legitimációs ideológiával, amely olyan kényszereket idézett fel a diktatúra keményebb éveiből, amelyeket a legtöbben el akartak felejtetni (például a szinte kötelező Marx- és Lenin-idézetek, a marxista filozófia dogmatikus értelmezése stb.). A harcok antikommunizmus azonban hamarosan szembekerült az „átmenet” igencsak negatív következményeivel: az óriási áldozatok árán megteremtett ipar leépülésével, az új szegénység, létbizonytalanság vagy

⁷⁹ Peter HÜBNER: Durch Planung zur Improvisation. Zur Geschichte des Leitungspersonals in der staatlichen Industrie der DDR. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999/39. 197–233.

⁸⁰ Christoph BOYER: Arbeiter im Staatssozialismus: Ein Leifaden in theoretischer Absicht. *Bohemia*, 2001/42. 209–219.

⁸¹ Christoph BOYER: Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade: konzeptionelle Überlegungen und eine Erklärungsskizze. In: Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus*. I. m. 71–86.

akár nyomor megtapasztalásával – az egész régióban, leszámítva éppen az egykori NDK-t, ahol az óriási nyugati transferek és a német jóléti államba való betagozódás megakadályozta a lakosság nagy tömegeinek elszegényedését és teljes anyagi lecsúszását. Még ebben a védettebb milióban is megjelentek azonban a negatív tapasztalatok: a „másodrendű állampolgár” érzésének elterjedése, a munkahelyek tömeges megszűnése – külön téma lehet a munka tiszteletéhez és a dolgozó ember tiszteletreméltóságához, érdemességéhez szokott német társadalomban! –, a fiatalok elvándorlása a nyugati területekre, az iparvárosok lakosságának csökkenése és leépülése, illetve a nagyobb anyagi és társadalmi különbségek megjelenése, ami különösen keserű tapasztalatot jelentett az egyenlőséget hirdető és részben meg is valósító egykori keletnémet államban.

Míg azonban Németországban – ahogyan láttuk – maradt intézményi háttere a társadalomkritika vagy akár rendszerkritika megjelenésének, és a szélesebb nyilvánosságba is bekerülhetett a totalitarizmus revíziója, a kelet-európai régióban más irányba fejlődött az emlékezetpolitika. Az 1990-es évek, a „sokkterápia” keserves tapasztalata két narratívát hozott létre: miközben a hivatalos ideológiában ünnepelték a kommunizmus, sőt akár általában a baloldali gondolat bukását, a lakosság nagy része meggyűlölte a neoliberais rendet, és megjelent az előző rendszer iránti nosztalgia, így Magyarországon a Kádár-nosztalgia. A Lengyelországban és Magyarországon berendezkedő jobboldali, autokráciába hajló rendszerek ezt a neoliberalizmussal szembeni gyűlöletet használták fel aztán saját uralmuk legitimizálására, az egykori baloldali szavazók tömegeinek sikeres megszólításával.⁸² Ma a legtöbb kelet-európai országban, a hivatalos ideológiában szinte megkérdőjelezhetetlen a totalitarizmus – vagy legalábbis annak kritikusait könnyen éri a kommunizmus bü-

⁸² Ehhez lásd például SCHEIRING Gábor: Left behind in the Hungarian rustbelt: The cultural political economy of working-class neo-nationalism. *Sociology*, 2020/6. 1159–1177. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038520929540>; BARTHA Eszter–TÓTH András: The emasculation of trade unions and workers’ drift to neonationalism. *Europe-Asia Studies*, 2021/9. 1726–1747. DOI: <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1998379>

nei mentetegetésének a vádja. Ahogyan Dominic Boyer egy helyen megjegyezte: ha egy keletnémet újságíró előhozta a magas munkanélküliséget vagy a privatizáció visszásságait, azonnal megkapta, hogy a Stasit és a diktatúrát védelmezi.⁸³

A német esetben azonban, ahogyan a tanulmányban igyekeztem megmutatni, az NDK-kutatásban a széles nyilvánosság és tudományosság előtt is megjelentek a revizionista hangok és irányzatok. Külön fontos szerepet játszott itt a náci múlt feldolgozása, amely alaposan próbára tette a nemzeti önismeretet. Miközben az NSZK közönsége úgy vélte, az ország „lekörözte” az NDK-t a múlttal való szembenézésben, a keletnémet állam a legitimációját éppen az antifasizmusra vezette vissza. Benita Blessing szerint például az antifasiszta ideológia felszabadító eleme (is) volt a keletnémet politikai kultúrának, amely segítette a lakosság mobilizációját egy valóban nemesebb cél érdekében. Az antifasiszta pedagógia véleménye szerint az antifasiszta demokráciában és a szocialista humanizmusban gyökerezett, amely egy új, konstruktív politikai kultúrát is megalapozhatott a náci múlt szörnyűségei után.⁸⁴

Érthető, hogy sokan nem akarták elfogadni, hogy az NDK éppolyan szörnyű diktatúra lett volna, mint a hitleri állam. Ezt a keletnémet tiltakozás mellett az is elősegítette, hogy az NSZK-ban volt egy virulens baloldali nyilvánosság, és a kritikai gondolkodás a tudományban is megjelent. Ennek egyik ága éppen a munkástörténet-írás, amelynek a baloldali körökben igen nagy volt a hagyománya. Ahogyan jeleztem, a munkástörténet-írás par excellence revizionista, legalábbis az NDK-kutatásban; hiszen éppen azt keresi, hol voltak a diktatúra határai, hogyan érvényesült az a bizonyos *Eigen-Sinn*, amelynek segítségével a keletnémet emberek is élhettek valamennyire normális életet egy politikai diktatúrában – és persze az államszocializmus körülményei között.

⁸³ Dominic BOYER: From algos to autonomos: Nostalgic Eastern Europe as postimperial mania. In: Maria TODOROVA–Zsuzsa GILLE (eds.): *Postcommunist nostalgia*. Berghahn Book, Oxford–New York, 2010. 18.

⁸⁴ Bernita BLESSING: *The anti-fascist classroom: Denazification in Soviet-occupied Germany, 1945–1949*. Palgrave Macmillan, New York, 2006. 23., 26.

Nagyon fontosnak tartom egy olyan munkásemlekezés kialakítását, amely nemcsak az 1989 előtt megkövetelt dogmákkal és a kommunizmussal mint politikai ideológiával számol le, hanem objektívebben keresi az államszocializmus helyét a baloldali gondolkodásban. Hiszen a rendszer a hivatalos legitimációs ideológia és a társadalompolitika tekintetében is elsősorban a városokban élő, gyári munkásságra támaszkodott, és a racionális gazdasági érvekkel szemben is megpróbálta fenntartani a munkásállamot. Honecker például többször emlegette: azért nem emelhetik az élelmiszerárakat, mert akkor munkásfelkelések törhetnének ki lengyel mintára az NDK-ban is.⁸⁵ Az 1953. júniusi munkásfelkelés nemcsak azért nehéz téma az NDK-kutatásban, mert megmutatja a társadalmi cselekvés esélyét és lehetőségeit, hanem azért is, mert, ahogyan Kopstein fogalmaz, rávilágít arra, hogy a munkásság a diktatúra éveit is tudott osztályként cselekedni.⁸⁶

Az már persze más kérdés, hogy hol találunk politikai otthonra a munkások jó harminc évvel a rendszerváltás után. Klaus Dörre egyenesen odáig megy, hogy munkáspártnak nevezi – igaz, kérdőjellel – a szélsőjobboldali AfD-t.⁸⁷ Miért ábrándult ki sok munkás a kelet-európai baloldalból, és miért veszik szélsőjobbra a politikai irányt? Ezek a kérdések messze meghaladják a jelen tanulmány lehetőségeit. Ahogyan Kopstein és Ziblatt megjegyzi, az NDK mindig más lesz politikailag, mint az NSZK, de ennek oka nemcsak az államszocialista múlt, hanem a *Wende* utáni,

⁸⁵ André STEINER: *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2004. 172.

⁸⁶ Az igen terjedelmes szakirodalomból csak példaként említem: Christian OSTERMANN (szerk.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German question and the first major upheaval behind the iron curtain*. CEU Press, Budapest, 2001.

⁸⁷ Klaus DÖRRE: A right-wing workers' movement? Impressions from Germany. *Global Labour Journal*, 2018/3. 339–347.

DOI: <https://doi.org/10.15173/glj.v9i3.3717>. Lásd még Uó: *In der Warteschlange: Arbeiter*innen und die radikale Rechte*. Westfälisches Dampfboot Verlag, Münster, 2020, illetve BARTHA Eszter és Thomas LINDENBERGER szerkesztésében az *Arbeiter und Rechtspopulismus* című különszámot. (*Totalitarismus und Demokratie*, megjelenés előtt).

sokszor keserű keletnémet kapitalizmustapasztalat is.⁸⁸ Ismerős ez a mintázat? Mindenesetre érdemes elgondolkozni az NDK-kutatás és a munkástörténet-írás további revízióján – mielőtt a szélsőjobboldali pártok írják újra ezt a történetet.

⁸⁸ Jeffrey KOPSTEIN–Daniel ZIBLATT: Honecker’s revenge: The enduring legacy of German unification in the 2005 election. *German Politics & Society*, 2006/1. 147. DOI: <https://doi.org/10.3167/104503006780935261>